

ELLEN OG ADAM

– kærlighed og terror i 30'ernes Moskva

Af Morten Møller

Dér går hun, unge Ellen Marie Schou, direktørdatteren fra Nykøbing Falster. Rundt i Moskvas sommerhede gader eller i Kaukasus' høje og smukke bjerge. Nygift, gravid og lykkelig med livet foran sig – alt imens venner, kolleger og naboer én efter én forsvinder omkring hende.

Vi er i Sovjetunionen 1937. På et af de værste tidspunkter i landets blodige historie. Josef Stalins regime er i gang med at henrette hundredtusinder af mennesker. Udenlandske kommunister beskyldes for at være fascistiske spioner. Frygt og rædsel præger store dele af landet.

Men i hovedstaden Moskva findes fortsat små lommer af idyl, små frirum, hvor frygten og rædslen tilsyneladende ikke trænger ind. Danske Ellen og norske Adam bliver gift i Moskva midt under udrensningerne. De er rejst til Sovjetunionen for at deltage i opbygningen af Den Nye Verden. Igennem flere år befinder de sig, dag ud og dag ind, i det absolutte centrum for et af verdenshistoriens mest totalitære diktaturer. De fejrer bryllup i Moskva i selskab med deres ven Arne Munch-Petersen, få måneder inden samme Munch-Petersen arresteres. De tager på bryllupsrejse til Kaukasus, mens naboer og kolleger tortureres i det hemmelige politis mørke fængselskældre.

Nytårmorgen 1938 føder Ellen deres datter Gerd. Udrensningerne fortsætter, og den ene udenlandske kommunist efter den anden føres til henrettelsespladserne i byens udkant og bliver skudt. En dag, godt 75 år senere, sidder Ellen og Adams datter i sit lille hus i Nordsjælland og tænker tilbage på sine forældres fortid. Hvad lavede min mor og far egentlig i Moskva i 30'erne? Var de selv i fare for at blive arresteret? Var

Adam Egede-Nissen (1911-97) rejste i 1932 fra Stavanger til Moskva for som den første nordmand at færdiggøre et fuldt medicinstudium i Sovjetunionen. Hans dagbøger fra årene i Moskva udgør en central kilde til forståelsen af 30'ernes skandinaviske kommunister og deres syn på Den Nye Verden. (Foto: Privat)

jeg i fare for at ende mit liv i en arbejdslejr, næsten inden livet var begyndt?¹

Ellen Schou og Adam Egede-Nissens år i Sovjetunionen er hovedtemaet i bogen *Ellen og Adam*, som på baggrund af hidtil ukendt kildemateriale beskriver idealistiske skandinavers hverdag i Moskva i 1930'erne. Det er en bog, der er skrevet på en anderledes måde end en traditionel fagbog. Den forsøger at tage læseren med ind i historikerens maskinrum og vise, hvordan et faghistorisk værk bliver til. Hvordan de løbende kildefund kan være med til at trække historien i nye og uventede retninger. Og hvordan kilderne ikke altid giver håndfaste svar på de spørgsmål, vi stiller til fortiden. Samtidig kan bogen løfte en del af sløret for, hvorledes den unge Ellen Schou indgik i en eksklusiv skare af kurerer, som med dobbeltbundede kufferter fragtede store pengesummer rundt i datidens Europa. Sparekassedirektørens datter fra Falster endte som betroet kurer i kommunismens hemmelige tjeneste. Det skal jeg vende tilbage til.

For godt 20 år siden udgav den tidligere DKP-formand Ole Sohn en biografi om den danske kommunist Arne Munch-Petersen og hans arrestation og død i Sovjetunionen. *Ellen og Adam* forsøger at trænge dybere ind i det internationale miljø i Moskva og undersøge den forestillingsverden, som to unge mennesker fra mine bedsteforældres generation var præget af. Den forsøger at vise, hvordan det sovjetiske regime for overbeviste politiske pilgrimme kunne skabe både begejstring og optimisme, og hvorledes denne begejstring fuldstændig overskyggede de uhyrligheder, som samtidig fandt sted. Som en anmelder skrev, er det jo en del af den arv, vi har trukket med ind i det 21. århundrede: Bevidstheden om, at selv oplyste og intelligente mennesker under de rette betingelser kan forsvare totalitære regimer i jagten på det gode liv og det perfekte samfund.

Fortællingen er et konkret nedslag i den drabeligt spændende periode, som ledte op til Anden Verdenskrig. Men det er mere overordnet også et studie i politisk radikaliserings og ideologisk forblindelse. Ellen og Adams historie har paralleller til den politiske radikaliserings i 60'erne og 70'erne, hvor hyldesten af Stalins Sovjet på den yderste venstrefløj var skiftet ud med dyrkelsen af Maos Kina eller Pol Pots Cambodja. Måske kan en indsigt i deres tilværelse oven i købet hjælpe os med at forstå den politiske radikaliserings, vi også oplever i dag, og som kan få unge mennesker til at tilslutte sig en politisk ideologi, hvor målet helliger alle midler.

Ellen og Adam blev født over et glas formiddagsmartini i DKP-formand og SF-stifter Aksel Larsens tidligere lejlighed. Jeg søgte oplysninger om

kommunistiske kvinder i modstandsbevægelsen og var kommet på sporet af en gruppe revolutionære og farverige kvinder fra Mellemlkrigstidens København, som i al ubeskyddeth kaldte sig Den Røde Hær. Det var kvinder, som typisk var født i det 20. århundredes første årti, og som for fleres vedkommende havde været trofaste kommunister i det meste af deres tilværelse.

En veninde til disse afdøde kvinder bor i dag i Aksel Larsens tidligere hjem – en lille taglejlighed i det københavnske nordvestkvarter. Der mødte jeg denne formiddag en flok talende og meget gestikulerende kvinder, som alle var veninder eller efterkommere til medlemmerne af Den Røde Hær. Blandt gæsterne i den lille lejlighed sad Gerd – Ellen og Adams datter. Hun fortalte om disse venstreorienterede kvinder og deres lange venskab fra 30'erne til 90'erne. Hun fortalte om deres skæve humor, deres usentimentale tilgang til livet og deres stærke sociale engagement. Jeg blev præsenteret for en gruppe kvinder, hvis tanker og levemåde mindede mig mere om 70'erne end om 30'erne. En gruppe ungdomsoprørere fra Mellemlkrigstidens København.

Midt under samtalen fortalte Gerd pludselig også om moren Ellen Schous rejse til Sovjetunionen i 1934. "Der boede hun i fire år, blev gift med en norsk kommunist og fødte mig. Hun skrev også masser af breve til mine bedsteforældre om livet i Moskva." Den oplysning gjorde mig nysgerrig, for bevarede breve fra 30'erne mellem Sovjetunionen og Danmark er i dag en sjældenhed, og disse breve var oven i købet skrevet af en kvinde med fast base i den sovjetiske hovedstad. De var skrevet midt under stalinismens store terrorår og i netop den periode, hvor Arne Munch-Petersen forsvandt i Moskva. Her var pludselig et dansk vidne til en af det 20. århundredes store og blodige udrensingsprocesser, her var en ny vej ind i kommunismens forunderlige verden. Vejen til en indsigt, som ikke var baseret på skrøbelige erindringer eller fristende efterrationaliseringer, men derimod på samtidige kilder. Da jeg havde læst Ellens breve hjem til Falster, var jeg sikker på, at jeg havde rammen for en anderledes bog om Mellemlkrigstidens radikaliserede ungdom.²

Jeg rejste til Oslo, hvor jeg hos Gerds norske familie fandt hendes far Adams omfattende dagbøger fra årene i Moskva. Dagbøgerne er en af de mest omfattende kilder fra en skandinav bosat i 30'ernes Sovjet, og de giver en stærk indsigt i tankegangen hos en ung og overbevist kommunist. Derfor besluttede jeg at lave et dobbeltportræt, hvor man i bogen skiftevis følger Ellen og Adam, deres møder med den sovjetiske virkelighed og deres forelskelse og giftermål midt i udrensningerne.

Jeg rejste til den russiske hovedstad, hvor jeg i samarbejde med andre

danske historikere fik adgang til Ellen og Adams personsager fra den kommunistiske bevægelses omfattende kontrolapparat. Fra National Archives i London lykkedes det samtidig at skaffe fortrolige telegrammer fra den britiske efterretningstjeneste, som i 30'erne aflyttede kommunisternes hemmelige kommunikation i Europa. I alt var der tale om flere end 8.000 sider, som blandt andet omhandlede Kominterns hemmelige kurer Ellen Schou fra Nykøbing Falster.

Langsomt begyndte rekonstruktionen af Ellen og Adams ophold i Moskva at tage form. Langsomt blev materialet samlet til en fortælling om deres tilværelse midt i den levende og samtidig livsfarlige sovjetiske hovedstad. Imens alt dette foregik, sad datteren Gerd og ventede på nyt om sine forældres fortid.³

Den Røde Hær

Hvad var det for et miljø, Ellen Schou i begyndelsen af 30'erne blev en del af? Hvad var det for en eksistentiel forvandringsproces, hun på kort tid gennemgik? En af kvinderne i Aksel Larsens tidligere dagligstue fortalte begejstret om, hvordan det var en radikal omvæltning at træde ind i miljøet omkring Den Røde Hær, og hvordan en ny verden åbnede sig, når disse kvinder fortalte om det frie liv i Mellemløstiden. Ellen og Adams datter Gerd supplerede denne beskrivelse:

“De var meget anderledes. Ikke kun fordi en del af dem var lesbiske eller biseksuelle, men også fordi de var belæste og flere af dem veluddannede. Når mine yngre veninder har omtalt deres opvækst i 60'erne og 70'erne, har jeg ofte tænkt: Jamen, det er jo min mors historie. 68'erne har på flere måder stået på skuldrene af disse frigjorte kvinder fra 30'erne.”

Kvinderne i Den Røde Hær blev del af en bredere politisk tidsånd. De var præget af en ukuelig fremskridtstro. I kølvandet på massearbejdsløshed og børskrak i New York afviste de kapitalismen som økonomisk styreform, og de følte begrænset loyalitet over for et parlamentarisk demokrati, der blev opfattet som en hindring for tiltrængte forandringer.

Ellen var vokset op i et trygt borgerligt hjem i Nykøbing Falster, hvor faren var direktør i den lokale sparekasse. Hun havde været ung pige i huset i Cambridges konservative verden og drømt om at blive tandlæge. Længe var det politiske oprør svært at lokalisere i hendes tilværelse, men i slutningen af 1920'erne blev hun i København trukket ind i et levende

miljø omkring Studentersamfundet. Hun flyttede i kvindekollektiv på Østerbro, og 23 år gammel meldte hun sig ind i Danmarks Kommunistiske Parti – den absolutte modpol til det miljø, hun kom fra. Verden åbnede sig for en ung kvinde fra provinsen, og drømmen om “Det Nye Samfund” blev et mere og mere centralt element i hendes tilværelse.

Ellen fandt sammen med en ny generation af bevidste og selvstændige kvinder med fælles mode og fælles værdier. Disse kvinder var alle børn af Første Verdenskrig og dens medfølgende værdisammenbrud. De følte sig fremmedgjorte over for det eksisterende samfund, og de var overbeviste om at stå over for et afgørende udviklingsspring i menneskehedens historie. Den politiske og seksuelle frigørelse smeltede sammen til et oprør mod kapitalisme og snerpet seksualmoral.⁴

Det Nye Samfund

Men for Ellen og de øvrige kvinder i Den Røde Hær var drømmen om Det Nye Samfund ikke blot en fjern abstraktion. Nej, Det Nye Samfund eksisterede, og for overbeviste kommunister var det i fuld gang med at realisere de ideologiske målsætninger. Sovjetunionen blev enhver kommunistes politiske Mekka. Landet blev set som garanten for den frigørelse, der stod så centralt i de oprørske kvinders politiske projekt, og som trofaste kommunister blev de skolet i en stærkt hierarkisk bevægelse, hvor loyaliteten over for Sovjetunionen dominerede. Da Ellen i 1934 blev bedt om at flytte til Sovjetunionen for at styrke DKP's internationale forlagssamarbejde, tøvede hun ikke med at sige ja, og en sommerdag rejste hun fra Københavns Hovedbanegård mod øst.

Hvad er det for et land, hun kommer til? Når vi i dag studerer Sovjetunionens historie i Mellemløstidstiden, læser vi om hungersnød, Gulaglejre, et totalitært overvågningssamfund og millioner af dødsofre. Alt sammen solidt dokumenteret i den historiske forskning. Men det er ikke det samfund, Ellen oplever – tværtimod. Hun ser glade børn på gaderne, begejstrede demonstranter på de store pladser og fremragende dansere på den lokale balletscene. Hun oplever et samfund, som er ved at realisere visionerne om frihed, lighed og broderskab. Ellen ankommer i kølvandet på den store tvangskollektivisering af landbruget, som sammen med politiske udrensninger har kostet millioner af menneskeliv. Men en ny femårsplan har øget produktionen af tøj og fødevarer og ikke mindst sikret materielle fremskridt for samfundets øverste grupper. Femårsplanernes optimisme bidrager til at negligere dagligdagens problemer. De storladne visioner skaber entusiasme hos dele af den befolkning, som

skal realisere forandringerne – og ikke mindst hos de tusinder af udlændinge, der rejser mod øst for at bidrage til det socialistiske eksperiments gennemførelse.

I den første tid arbejder Ellen på Forlaget for Udenlandske Arbejdere i Leningrad, og i brevene hjem til forældrene kan vi følge hendes møde med den nye verden. Hun begejstres over nye produktionsformer og byggeprojekter. Hun læser om de dygtige mønsterarbejdere på fabrikkerne, og hun besidder en ukuelig tro på de fremskridt, som er undervejs. “Når nu høsten bliver god i år, så kommer der en mægtig stigning, og det gode ved det er jo her, at der aldrig er tale om tilbagegang, kun fremad og fremgang på alle områder,” skriver hun til Falster. Hun ser det, hun gerne vil se, og de dårligdomme, hun ikke kan negligere, bliver udlagt som rester fra zartidens undertrykkelse eller sabotage fra revolutionens modstandere. Det samfund, som i dag beskrives som et af de mest undertrykkende diktaturer i Europas moderne historie, oplever Ellen som et harmonisk fællesskab på vej mod en lysende fremtid.⁵

Den samme optimisme præger dagbogsnotaterne hos den unge nord-

Ellen og Adam, nyforelskede i Sovjetunionen i terroråret 1937. I modsætning til en række af deres naboer, kolleger og medstuderende overlevede de opholdet i Moskva. (Foto: Privat)

mand, som også er rejst mod øst. Adam Egede-Nissen, lægestuderende på Moskvas Universitet, har allerede som 20-årig forladt Stavanger for at læse medicin i Sovjetunionen. I modsætning til Ellen har Adam så at sige fået kommunismen ind med modermælken. Adams far er en af grundlæggerne af det norske kommunistparti, og Adams storesøster, skuespilleren Gerd Egede-Nissen, gifter sig senere med den kendte forfatter og kommunist Nordahl Grieg.

Familiens yngste søn bor i Moskva fra 1932 til 1938, og ud fra Adams flere hundrede siders dagbogsoptegnelser tyder intet på, at han betvivler den sovjetiske fremgang. Dagbogen er præget af studiefrustrationer og kærestesorger, men den er absolut ikke præget af tvivl over for det politiske projekt. Adam rejste i gentagne tilfælde rundt i Sovjetunionen. Når han mødte fattige mennesker, fokuserede han på propagandaens påstand om, at der var færre fattige end i går. Da han i 1933 besøgte Ukraine, fokuserede han på de mange nyopførte børnehjem for forældreløse børn, men han registrerede ikke, at den værste hungersnød i Europas historie samme år havde taget livet af millioner af ukrainere. Intet kunne anfægte hans grundlæggende tro på, at i morgen bliver bedre end i dag.

Adams begejstring omfattede også den politiske ledelse, der regerede landet. Da han under en begravelsesceremoni så Sovjetunionens førstemand, Josef Stalin, stå foran sig, noterede han følgende tanker i sin dagbog:

“Stalin, dette vældige menneske, denne enestående kæmper for socialismens sag. Jeg tror, vi alle blev grebet af den samme følelse – en så uendelig øm følelse, en grænseløs kærlighed. Pas godt på dig selv, Stalin, sagde det inden i mig. Vær forsigtig med dig selv, så vi kan beholde dig længe. Skal jeg nogensinde glemme de triste, gode øjne, de varme træk i Stalins ansigt. Aldrig!”⁶

Mens danske og norske aviser løbende bragte historier om rædslerne i Sovjetunionen, om sult, undertrykkelse og frygt, ja så leverer Ellen og Adams breve og dagbøger den stik modsatte historie. De besad et filter, som sorterede dårligdommene fra, og som kun lod det trænge igennem, der kunne bekræfte deres politiske tro. De var præget af overbevisningen om, at fjenderne i den kapitalistiske og fascistiske lejr for enhver pris ville kommunismen til livs. Dette klare fjendebillede skabte et tæt sammenhold i et “os” over for et “dem”, og det bidrog også til at retfærdiggøre, at i en politisk kamp på liv og død gælder alle midler på vejen mod det store endemål.

Kurere fra Nykøbing Falster

De første halvandet år i Sovjetunionen arbejder Ellen i Leningrad, men i efteråret 1935 bliver hun overført til forlagets hovedkontor i Moskva. Det er her, at hun i al hemmelighed rekrutteres som kurer for den kommunistiske verdensbevægelses illegale apparat. Det er fra denne position, at hun for alvor bliver en del af 30'ernes storpolitiske kamp.

Kominterns såkaldte forbindelsestjeneste er hovedansvarlig for den fortrolige kommunikation med kommunistpartier og hemmelige forbindelsespunkter over hele kloden. Målsætningen er blandt andet at styrke den kommunistiske offensiv i de enkelte lande og samtidig hjælpe de partier, som opererer under jorden. Penge, informationer og falske pas smugles rundt i et omfang, som de enkelte landes politimyndigheder aldrig får det fulde overblik over. Forbindelsestjenesten er underlagt store sikkerhedsforanstaltninger og holder til i en lukket gren af Kominterns hovedkvarter, hvor kun særligt udvalgte har adgang. Den står i forbindelse med toppen i det sovjetiske kommunistparti, med det hemmelige politi og med andre sovjetiske efterrettningsorganer, og et af dens mest centrale forbindelsespunkter er placeret i København.

Med base i den sovjetiske hovedstad bliver Ellen indlemmet i en skare af nøje udvalgte kurere, som i et Europa på randen af krig varetager hemmelige funktioner. Det er selvfølgelig arbejdsopgaver, hun under ingen omstændigheder kan afsløre over for mor og far hjemme i Danmark. Men det er til gengæld opgaver, som vi ud fra russiske og britiske kilder for første gang kan studere.

Fra Ellens fortrolige personsag i Kominternarkivet i Moskva dukker små rejseoversigter frem, og pludselig bliver det muligt at følge hendes ture rundt i Europa med kufferten tæt til kroppen. Dér besøger hun København, dér tjekker hun ind på Hotel de France i Paris, dér benytter hun dæksnavnet "Karin", og dér kalder hun sig "Ilse". Når Ellen i breve til forældrene hævder at være på rekreationsophold på et sovjetisk hvilehjem, er hun i virkeligheden på 14 dages kurerrejse til Prag. Når hun hævder at vise skandinaviske delegationsgæster rundt i Leningrad, bringer hun i virkeligheden hemmelige informationer til Stockholm. Og når hun i 1936 holder sommerferie med familien ved Marielyst, fortæller hun næppe, at hun på vejen hjem har afleveret endnu en dobbeltbundet kuffert til politiske kammerater i Amsterdam.

De kortfattede dokumenter i personsagen giver ikke nærmere detaljer om, hvad Ellen har med sig i bagagen. Men det gør til gengæld den hemmelige radiokommunikation, som det netop i årene for Ellens kurrervirksomhed lykkes den britiske efterretningstjeneste at afkode. Her

*Cand. mag.
Gottlieb Japsen
(1908-81) fra Aa-
benraa arbejdede i
årene 1936-37
som kurer for
Kominterns for-
bindelsestjeneste.
(Foto: Arbejder-
museet &
ABA/RGASPI)*

kan man i kommunikationen mellem Moskva og Kominterns hemmelige forbindelsespunkt i Paris læse følgende: "Den 8. august [1936] rejste danskeren Schou via Skandinavien. Medbringer 200.000, gentager 200.000 svenske kroner. Bekræft omgående modtagelsen."

Beløbet i Ellens kuffert svarer i dag til mere end syv millioner danske kroner, og flere tilsvarende beskeder dukker frem i Kominterns korrespondance med andre forbindelsespunkter. Men Ellen er ikke den eneste dansker, som på dette tidspunkt rekrutteres til det hemmelige kurerarbejde. Hendes kollega fra forlaget i Moskva, cand. mag. Gottlieb Japsen fra Aabenraa, får også til opgave at fragte store pengebeløb rundt i Europa. På lidt over ét år afleverer Ellen og Gottlieb i al hemmelighed minimum 19 kufferter i Prag, Basel, Paris, Amsterdam, Stockholm og København. De indeholder et samlet beløb, der i dag ville være omkring 25 millioner danske kroner værd.

Senere i livet blev Gottlieb Japsen lektor i historie på Aarhus Universitet med ekspertise i Sønderjyllands historie. Jeg har talt med flere, som tilbage i 70'erne kendte Japsen som en dygtig og ihærdig historiker, og de blev mildest talt overraskede over at høre, at denne stilfærdige mand i sine unge dage havde været hemmelig kurer i kommunismens tjeneste. Gottlieb Japsens ældste søn, som blev født i Sovjetunionen i 1935, var ikke mindre overrasket, da jeg viste ham et af dokumenterne fra farens fortrolige arbejde: "Jeg kan slet ikke forbinde min far med hemmelig kurervirksomhed," sagde han til mig. "Han var den intellektuelle type, der ikke havde andet i hovedet end sine bøger."

Tilsvarende var også Ellen og Adams datter Gerd stort set uvidende om morens hemmelige opgaver. Under en fælles rejse til Paris fortalte Ellen sent i livet sin datter, at hun en gang havde været i byen med en kuffert på rejse fra Moskva. Men omfanget af rejserne, indholdet i kufferterne og hele det enorme apparat, som Ellens rejser indgik i, kendte Gerd intet til.

Dømt ud fra de betydelige summer, som Ellen og Gottlieb medbringer på deres rejser, har de danske kurerer haft en høj stjerne hos deres arbejdsgiver i Moskva. Pengene og kufferternes øvrige indhold bliver smuglet ud i den store verden af direktørens datter fra Nykøbing Falster og fabrikantens søn fra Aabenraa. Det er borgerskabets børn i kommunismens hemmelige tjeneste.⁷

Den store terror

Ellen og Gottliebs kurervirksomhed var selvsagt ikke uden risici, og i

det omfang kufferterne på vej tilbage til Moskva indeholdt materiale af mere spionageagtig eller samfundsundergravende karakter, kunne konsekvenserne af arrestation være omfattende. Men den absolut største fare for Kominterns kurerer befandt sig på dette tidspunkt slet ikke uden for Sovjetunionen, men derimod inden for landets grænser. For deres hemmelige arbejde finder sted på det tidspunkt, hvor "Den Store Terror" rammer Sovjetunionen.

Den Store Terror er en blodig og omfattende udrensning, der skal ruste den sovjetiske stat til de store prøver, der venter forude. I årene 1937 og 1938 bliver flere end halvanden million mennesker arresteret, og mindst 700.000 af disse arresterede bliver henrettet. Det er over en toårig periode næsten 40 henrettede hver time. Langt hovedparten bliver skudt, mens Ellen og Adam ifølge deres egne breve fortsat nyder tilværelsen i Moskva.

Disse ofre bliver skudt for at modarbejde revolutionen eller for at spionere for de fascistiske magter, der truer socialismens moderland. Så godt som alle de henrettede er totalt uskyldige i de anklager, der medfører deres død. Men med stærkt antikommunistiske regimers fremmarch i både Tyskland, Japan og Italien øges frygten for et angreb på Sovjetunionen. Hvis den kommunistiske stat skal overleve, må alle midler tages i brug for at holde fjenden fra døren, lyder kravet, som blot forstærkes af den direkte militære konfrontation mellem fascister og kommunister under Den Spanske Borgerkrig.

Stalin er overbevist om, at det sovjetiske samfund er infiltreret af forrædere, og han er sikker på, at disse forrædere også skal findes blandt de mange udlændinge, som efterhånden befinder sig i Sovjetunionen. Derfor rammer udrensningerne også adskillige af de medarbejdere, som arbejder for Komintern, og som for manges vedkommende er flygtet til Moskva fra Sovjetunionens nabolande. Og det går i særlig grad ud over forbindelsestjenestens medarbejdere, som i kraft af deres rejseaktiviteter i udlandet mistænkes for at være blevet rekrutteret af fjendens efterrettningsorganer.

Disse omfattende arrestationer kommer efterhånden helt tæt på Ellen. Fra det boligkompleks, hvor hun bor, bliver minimum syv tyske naboer dræbt. Blandt kollegerne på forlaget, hvor hun ved siden af kurerarbejdet fortsat er ansat, bliver mindst 34 henrettet. Og fra Hotel Lux i Gorkijgaden, hvor Ellen ofte har sin gang, og hvor en stor del af de udenlandske Kominternansatte er indkvarteret, bliver flere end 80 mennesker banket op af det hemmelige politi og senere skudt.⁸

Ellens kurerkollega Gottlieb Japsen bor på hotellets 2. sal med sin

kone og søn. Arne Munch-Petersen bor på samme etage, og i løbet af 1937 bliver flere og flere af hotelgæsterne arresteret. Ellen kender selvsagt ikke omfanget af de udrensninger, der nu rammer hele den sovjetiske stat, men i det omfang hun ikke kan undgå at kende til arrestationerne i hendes absolutte nærmiljø, anfægter de hende tilsyneladende ikke.

Den russiske forfatter Aleksandr Solzjenitsyn skrev senere, at den mest udbredte reaktion på terroren ikke direkte var at gøre noget slemt, men derimod slet ikke at gøre noget, at vende ansigtet bort, som han formulerede det. "De havde arresteret din nabo, din arbejdskammerat, eller selv din nære ven. Du forholdt dig tavst. Du opførte dig, som om du ikke havde bemærket det."

Fra det sovjetiske kommunistparti lyder budskabet igen og igen: "Stol ikke på nogen!" I flere skueprocesser bliver højtstående kommunister dømt og henrettet for forræderi, og både i pressen, i skolen og på arbejdspladsen gentages budskabet i en uendelighed: "Fjenden er overalt." I årevis er Ellen påvirket af denne kampagne. Hun accepterer forklaringen om, at Sovjetunionen i et Europa på randen af krig må skille sig af med de personer, der udgør en trussel mod det politiske projekt.

Og så, midt i den indledende fase af dette masse mord, skriver Ellen pludselig hjem til Falster:

"Kære far og mor! Jeg har en stor, stor overraskelse til jer [...] Nu kender I mig jo efterhånden [...] burde vel også have forberedt jer lidt [...] I går den 12. maj 1937 indgik jeres datter Ellen Marie Schou ægteskab med stud. med. (snart læge) Adam Egede-Nissen."

Få uger før ægteskabet er Ellen også blevet gravid, og de enorme modsætninger mellem den individuelle lykke og den kollektive tragedie begynder nu at udfolde sig med forelskelsen, graviditeten og begejstringen i den lille familie som skarp kontrast til arrestation, tortur og henrettelser i familiens nærhed. Da Ellen er fire uger henne, arresterer det hemmelige politi hendes chef i kurertjenesten. I uge ti begynder de torturen af en af Ellens forlagskolleger. I uge femten banker de på hos Arne Munch-Petersen.⁹

Generelt er kommunister fra Skandinavien og andre vesteuropæiske lande mindre udsatte for arrestation end personer fra Sovjets fjendtlige nabostater, men det gør det bestemt ikke ufarligt for en dansker at opholde sig i Moskva. Ellen er som nævnt ansat i den afdeling i Kominterns apparat, som bliver hårdest ramt af arrestationerne. En rapport i

hendes personsag nævner sågar, at hun over for en veninde har “plapret løs om sine tjenesterejser” og derfor skal “undersøges nøje”, som det hedder. Få måneder efter denne undersøgelse bliver Ellen afskediget fra kurertjenesten, og i samme periode bliver en række politiske kammerater banket op af det hemmelige politi.

En af disse kammerater er Arne Munch-Petersen, som tre måneder før sin arrestation har deltaget i Ellen og Adams bryllupsfest. Nu bliver han grundløst anklaget for at tilhøre en trotskistisk terrorbevægelse, som har til formål at undergrave Sovjetunionen og den kommunistiske bevægelse. Mens Ellen og Adam er på bryllupsrejse i Kaukasus, tortureres Munch-Petersen i Moskva, og han dør senere af tuberkulose i et sovjetisk fængsel.

Seks måneder senere arresterer det hemmelige politi også sømanden fra Sønderborg, Claus Jensen. Han overlever en årrække i sovjetiske fangelejre, men tager senere sit eget liv. Ifølge det hemmelige politi skyldes mistanken mod Claus Jensen først og fremmest, at han har været tæt forbundet med Arne Munch-Petersen, og at Munch-Petersen nogle år forinden har anbefalet Claus Jensens indrejse i Sovjetunionen. Men Ellen, som i Moskva har været endnu tættere på Arne Munch-Petersen, og som også er rejst ind i landet på hans direkte anbefaling, hende tager de ikke. Hvorvidt det hemmelige politi overvejer at arrestere Ellen er uklart – en eventuel personsag i det hemmelige politis arkiv er ikke tilgængelig. Men på intet tidspunkt kan der spores nogen bekymring i hendes breve. Tværtimod sender hun fortsat hilsner til Falster med lovprisninger af det sovjetiske samfund.¹⁰

På samme tidspunkt rapporterer den danske gesandt i Moskva om “den sindssyge udryddelseskampagne”, som nu direkte eller indirekte har ramt de fleste familier i byen. En borger i Leningrad skriver i sin dagbog:

“Jeg vågner om morgenen og tænker automatisk: Gud ske lov, at jeg ikke blev arresteret i aftes. De arresterer ikke folk om dagen, men hvad der vil ske i aften, er der ingen der ved [...] befolkningens flertal lever i fuldstændig rædsel.”

Den Store Terror skaber et miljø af frygt og angiveri, hvor man aldrig kan være helt sikker på, hvem der er ven, og hvem der er fjende. Ellen påvirkes også af angiveriet. Ganske som mange andre kammerater føler hun en forpligtelse til at oplyse partiet om alle mistænkelige forhold, hun måtte støde på. En efterårsdag i 1937 skriver hun til sine politiske overordnede i Moskva, at formanden for det danske kommunistparti,

Maskinskriverske Ellen Marie Schou (1908-97) fra Nykøbing Falster rejste i sommeren 1934 til Sovjetunionen. Halvandet år senere blev hun rekrutteret som kurer for Kominterns hemmelige forbindelses-tjeneste. (Foto: Privat)

Aksel Larsen, under et besøg i byen har været i tæt kontakt med en kvindelig tysk kommunist, som nu er arresteret mistænkt for forræderi. Aksel Larsen slipper for arrestation, men den tyske kvinde tilbringer de efterfølgende 16 år i en Gulag-lejr.

Set udefra virker det voldsomt, at Ellen leverer potentielt skæbnesvangre oplysninger om DKP's formand, men sådan opfatter hun det næppe selv. Hun har gjort sin pligt som loyal og årvågen kommunist, og så er det op til andre at vurdere, om hendes oplysninger skal have konsekvenser. Hun finder tilsyneladende ro i overbevisningen om, at partiet aldrig tager fejl. Dagen efter, at hun har leveret oplysninger om Aksel Larsens tyske relationer, skriver hun til Falster: "Jeg har sjældent følt mig så godt tilpas [...] Rygningen har jeg naturligvis næsten likvideret. Jeg går så meget, som det lader sig gøre, og spiser en masse grøntsager og frugt."¹¹

En kold nytårsmorgen kommer Gerd til verden på et fødehjem midt i Moskva. Mens Ellen holder barselsorlov med sin nyfødte datter, deporteres tusinder af børn sammen med deres arresterede forældre til Gulag-systemets lejre. Og mens kammerater, naboer, arbejdskolleger, tidligere chefer og overordnede enten sidder i en fængselscelle eller ligger i en af de mange massegrave, rejser Ellen, Adam og lille Gerd i sommeren 1938 tilsyneladende upåvirkede ud af Sovjetunionen for at starte en ny fælles tilværelse i Oslo. Den politiske tro har overlevet en årelang konfrontation med den sovjetiske virkelighed.¹²

I den danske historieskrivning har der gennem de sidste årtier været fokuseret på, hvorledes intelligente mennesker kunne sidde i deres danske sofa og forsvare totalitære regimer rundt omkring i verden. Nogle havde måske været på et veltilrettelagt delegationsbesøg i det pågældende land, men ellers var deres informationsgrundlag ofte begrænset til, hvad de valgte at læse i udvalgte bøger og aviser.

Ellen og Adam skiller sig markant ud fra den gruppe. De havde ikke blot et abstrakt kendskab til Sovjetunionen. De boede der i henholdsvis fire og seks år. De rejste i flere omgange gennem det enorme rige og oplevede levevilkårene både i by og på land. Med denne solide erfaring i bagagen forlod de Sovjetunionen mindst lige så overbeviste om kommunismens storhed, som da de rejste ind.

Den tjekkiske forfatter Heda Kovaly, som levede under det kommunistiske regime i Tjekkioslovakiet, skrev i sine erindringer: "Det virker som om, at når man først har besluttet sig for at tro, bliver ens tro mere dyrebar end sandheden, mere virkelig end virkeligheden." Historien om

Ellen og Adam er også en fortælling om, hvor irrationelle og selektive mennesker kan være i deres virkelighedsopfattelse. Hvorledes følelser og tro påvirker måden at anskue verden, og i hvor høj grad skyklapperne kan sidde tæt om øjnene, når virkeligheden truer identitetens skrøbelige fundament.

Det er en fortælling om, at politisk radikaliserings sjældent finder sted fra den ene dag til den anden, men tværtimod former sig som en længere proces, hvor man dagligt flytter sig bittesmå skridt i et mere og mere betingelsesløst forsvar for det politiske projekt, man har helliget sit liv. Og det er en fortælling om to intelligente menneskers liv i en periode af verdenshistorien, hvor de totalitære ideologier fik en helt afgørende betydning for millioner af menneskers tilværelse.

Kærligheden mellem Ellen og Adam overlevede ikke, og frem til begges død i 1997 levede de hver deres liv i Danmark og Norge. Men den politiske kærlighed, den *grænseløse kærlighed*, som Adam havde beskrevet i Moskva i 1937, den levede videre. Både Ellen og Adam holdt foredrag om årene i Sovjetunionen og om glæden ved at stifte familie i den socialistiske mønsterstat. Indbyrdes skrev de til hinanden om “de lykkelige dage” i Moskva, og da Muren i Berlin faldt et halvt århundrede senere, var de begge fortsat medlemmer af henholdsvis det danske og det norske kommunistparti.

Dér slutter beretningen om Ellen og Adam. Den historie, som Gerd ledte mig på sporet af over martiniglasset i Aksel Larsens tidligere dagligstue. En sommerdag ankom jeg til Gerds lille gulstenshus nord for København, som hun har arvet efter sin mor. Jeg trak mine 376 manuskriptsider op af tasken og lagde dem på bordet foran hende. Her var, hvad jeg havde kunnet grave frem fra gamle breve, slidte dagbøger og udenlandske arkiver. Her var det nærmeste, jeg kunne komme svaret på det spørgsmål, som i Gerds tilfælde rakte helt ud på den storpolitiske scene i Mellemligstidens Europa: Hvem var mine forældre, før jeg selv blev født?

Noter

1. Dette essay er baseret på Morten Møllers forelæsning i Folkeuniversitetet i Københavns forelæsningsrække “Danske Moskva-kadrer. Udvalgte personsager fra Kominterns arkiv”, afholdt på Arbejdermuseet i november-december 2014. Foredraget tager udgangspunkt i bogen *Ellen og Adam – en fortælling om kærlighed og terror i Stalins Moskva*, Gyldendal 2014. I det følgende henvises til dette værk, hvor der findes yderligere oplysninger om kilder og litteratur.

2. Møller 2014, s. 20ff. Om kvinderne i Den Røde Hær, se også Morten Møller: "Den Røde Hær", *Weekendavisen* 4.4.12.
3. Om bogens kildemateriale, se Møller 2014, s. 334f.
4. Møller 2014, s. 26-44.
5. Møller 2014, s. 87-90.
6. Møller 2014, s. 65-86 & 190f.
7. Om Schou & Japsens kurerarbejde, se Møller 2014, s. 130-140 & 151-168 samt Morten Møller & Niels Erik Rosenfeldt: Koder, kapital og kurerer. Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat, *Fund og Forskning*, 2014, s. 310-323.
8. Betegnelsen "Den Store Terror" er hentet hos den amerikanske historiker Robert Conquest, som i 1968 udgav bogen *The Great Terror*. Om udrensningerne i Ellen Schous nærmiljø, se Møller 2014, s. 238 & 299ff.
9. Solsjenitsyn er citeret i Møller 2014, s. 301f. Frygten for den udefrakommende fjende er behandlet samme sted s. 192ff. Om ægteskabet mellem Ellen Schou og Adam Egede-Nissen, se s. 206ff.
10. Arne Munch-Petersens og Claus Jensens skæbner, som tidligere er dokumenteret af Ole Sohn, omtales i Møller 2014, s. 225ff & 306ff.
11. Møller 2014, 256ff & 264.
12. Møller 2014, s. 321f.

Morten Møller, cand.mag.,
forskningsstipendiat,
Det Kongelige Bibliotek,
mml@kb.dk